

- ershova.narod.ru/htmlki3/21stat.htm.*
5. Рафикова Г. «Призрение трудом» в деятельности благотворительных обществ Казани конца XIX – начала XX вв. // *Гасырлар авазы – Эхо веков. Научно-документальный журнал.* – 2006. – № 2.
 6. Белкина Е.Е. Открытие о. Иоанном Кронштадским рабочего дома в г. Калуге в 1895 г. // *Материалы XIX ежегодной богословской конференции Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета.* – М., 2009.
 7. Гатилова Л. Воронежский дом трудолюбия как центр социального попечения (конец XIX – начало XX вв.) // *Вестник Воронежского государственного университета. Серия: история, политология, социология.* – 2007. – № 2.
 8. Русакова Л.М. Молодежь и трудовая помощь в Российской империи // *Проблемы социальной работы с молодежью и молодежная политика: история, теория и практика: Мат. науч. конф.* – СПб., 2010.
 9. Филантроп. Трудовая помощь: Ее основания, задачи и важнейшие формы // *Трудовая помощь (далі – ТП).* – 1898. – №№ 1, 10–12.
 10. Максимов Е.Д. Что такое трудовая помощь? // *ТП.* – 1900. – № 8.
 11. Швиттау Г.Г. Трудовая помощь в России: В 2 т. – Пет-роград, 1915. – Т. 1.
 12. Трудовая помощь, ее основания, задачи и важнейшие формы // *ТП.* – 1898. – № 11.
 13. Открытие новых домов трудолюбия // *ТП.* – 1897. – № 1.
 14. Попечительство о домах трудолюбия // *ТП.* – 1898. – № 5.
 15. Хроника – Благотворительность в России // *ТП.* – 1898. – № 7.
 16. Хроника – Благотворительность в России // *ТП.* – 1898. – № 3.
 17. Хроника – Благотворительность в России // *ТП.* – 1898. – № 8.
 18. Хроника – Благотворительность в России // *ТП.* – 1899. – № 1.
 19. К вопросу о борьбе с профессиональным нищенством в России // *ТП.* – 1899. – № 4/5.
 20. Несколько данных о благотворительной деятельности Екатеринославского губернского земства за 26 лет (1867–1893) // *ТП.* – 1898. – № 11.
 21. Призрение подкидышей в Херсонском земстве // *ТП.* – 1899. – № 8.
 22. Хроника – Благотворительность в России // *ТП.* – 1899. – № 2.
 23. Хроника – Благотворительность в России // *ТП.* – 1899. – № 9.

Goncharova N.A. Nobles and labour assistance in Ukrainian Southern Provinces at the end of the XIX c. Are highlighted the objectives and forms of labour assistance in the Russian empire in the end of the 19th century. Based on the analysis of the periodicals proved the thesis of the important role of the nobility in the investigated aspect. **Key words:** labour assistance, house of industriousness, shelter, noblemen, southern provinces

Р. М. Кантемирова

СІЛЬСЬКІ КУСТАРНІ ПРОМИСЛИ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. У СТАТИСТИЧНИХ ОГЛЯДАХ ТА ЗВІТАХ

Розвідка має на меті проаналізувати стан сільських кустарних промислів у Полтавській губ. наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., на базі статистичних оглядів і звітів, з'ясувати фактори, що сприяли їх появі та поширенню в означеному регіоні та причину занепаду деяких з них.

Ключові слова: сільські кустарні промисли, Полтавська губернія, статистичні дані, статистичні огляди

Сільські кустарні промисли займають чільне місце у житті українського селянства. Вони з'явилися на те-

риторії України ще з давніх часів і набули значного поширення серед населення, адже, крім головного призначення – задовольняти потреби спільноти у побутових речах, вони несли на собі ще тягар додаткового заробітку для селянської родини, яка перебувала у злиденному економічному становищі. Значного підйому кустарні промисли, особливо серед сільського населення, набули у другій половині ХІХ ст. і пов'язано це було, в першу чергу, зі скасуванням кріпосного права, що зробило людей вільними, але не дало їм економічної самостійності та стабільності, залишивши без головного джерела існування – землі. Тому селяни змушені були шукати порятунку від злиднів та голодної смерті у різному роду заняттях, що могли дати хоч невеликий заробіток.

На цей час припали перші публікації етнографів, земських статистів та інших дослідників, в яких зафіксовано стан промислів в окремих населених пунктах, наведені статистичні дані щодо зайнятості сільського населення останніми, з'ясовані причини та наслідки процвітання або ж незадовільного стану промислів в окремих селах і подано прогнози щодо перспектив їх подальшого розвитку. Серед таких досліджень слід виділити праці В. Василенка, І. Зарецького, С. Лисенка та статистичні звіти [1–4]. Вибір географічного ареалу визначений тими обставинами, що Полтавська губ. характеризувалася родючими ґрунтами, які визначали характер ведення господарства, а також мала значні поклади різних корисних речовин (наприклад, глини), відзначаючись багатством флори й фауни.

Означений період характеризувався, перш за все, піднесенням сільських кустарних промислів після реформи 1860-х рр., що призвело до малоземелля і безземелля багатьох сільських родин, неспроможних забезпечити своє існування. Саме промисли досить часто ставали додатковим, а в окремих випадках – єдиним джерелом існування сільського населення. Подальший розвиток промислів був позначений як спадом активності у кустарництві селянства Полтавської губ., так і певним підйомом. Подібна ситуація була спровокована низкою чинників, на які слід звернути увагу, враховуючи їх значення для подальшого дослідження сільських кустарних промислів регіону.

Склалося так, що територія Полтавської губ. належала до сільськогосподарських районів, що через родючість місцевих ґрунтів спеціалізувалися на обробці землі, вирощуванні зернових культур, значним поширенням промислового городництва та садівництва серед місцевого селянства. Тому характер території визначав спосіб життя місцевого населення, яке за своєю природою звикло жити з землі, займаючись кустарними промислами через нагальну потребу поповнення сімейного бюджету. На цей факт неодноразово звертали увагу дослідники. Так, С. Давидов у звіті з досліджень кустарної промисловості Полтавської губ. наголошував на тому, що «малорос прежде всего хлебопашец и только по нужде становится ремесленником или кустарем» [2, 92]. Аналізуючи кількісний склад кустарів, тогочасні дослідники, зокрема В. Калатей, відзначали відносно невелику кількість останніх, незважаючи на низку факторів, які, здається, мали б привести до поживлення діяльності сільських кустарів і залучення сільського населення до промислів. Такими факторами зокрема були малоземелля, густота населення, майже повна відсутність конкуренції з боку фабрично-заводської промисловості [2, 283].

С. Лисенко у «Нарисах домашніх промислів та ремесел Полтавської губернії», на прикладі с. По-

ставмуки Лохвицького повіту, дійшов висновку, що лише 1/10 всіх господарств могла задовольнити потреби землеробством, тоді як 9/10 – мали шукати додаткові джерела існування, якими на селі ставали промисли, що ними займалися у вільний від землеробства час, особливо взимку, й які являли собою «прямо наущную потребу» [3, 46]. Розвиток промислів здійснювався не за рахунок землеробства, а на його підтримку [3, 52]. До того ж, за визначенням С. Лисенка, поєднання землеробства та промислів підвищувало земельну силу господарства, що засвідчували статистичні дані, згідно яких спостерігалось кількісне зростання господарств кустарів з більшою забезпеченістю землею. Дослідник зробив висновок, що землеробство і промисли не протиставлялися одне одному, а перебували «в тесном союзе» [3, 48].

Серед факторів, що спричиняли незадовільний, за визначенням В. Каталя, стан промислів, називалися несприятливі економічні умови, серед яких конкуренція з боку міських ремісників, зменшення попиту, в зв'язку зі зміною смаків споживачів, та, безумовно, архаїчність кустарних виробів та відсутність удосконаленої техніки виробництва товарів [2, 283].

Дослідники Полтавської губ. звертали увагу й на те, що гончарний промисел, безперечно, був одним з провідних кустарних промислів регіону, чому сприяла наявність значних покладів якісної глини, придатної для виготовлення різних виробів як побутового призначення (різного виду посуд), так і будівельного призначення (кахлі, цегла). На цей фактор звертав увагу і Ф. Корольов, який досліджував кустарне гончарство Полтавської губ. Так, він простежив відповідність покладів глини вздовж притоків Дніпра (Сули, Псьолу, Ворскли) інтенсивності розвитку гончарного промислу, вказуючи на компактність проживання гончарів біля родовищ [2, 405]. За його даними, в Полтавській губ. гончарством займалися біля 930 осіб [2, 406]. Ще одним фактором, який мав значний вплив на інтенсивність цього промислу в регіоні, було те, що сировина (глина, або ж глей, як її називають місцеві майстри) значною мірою добувалася на громадських землях, тобто, була безкоштовною. Безумовним лідером у розвитку гончарного промислу було селище Опішне Зіньківського повіту.

Так, С. Лисенко у вище згадуваних «Нарисах» виділяв гончарство як один з важливих підсобних промислів населення с. Постаumuки, що в Лохвицькому повіті [3, 46]. За статистичними даними Г. Зарецького та В. Василенка, наведеними С. Лисенком, ми можемо спостерігати еволюцію цього промислу. Так, 1884 р. гончарством займалися 78 господарств села, 1893 р. – 87, а вже 1900 р. – 108 господарств (150 селян) [3, 51]. Ще один населений пункт Лохвицького повіту – Городище – мало гончарів серед населення. Якщо порівняти статистичні дані вище вказаних джерел, то ситуація буде виглядати наступним чином. В. Василенко 1884 р. нарахував тут 20 господарств гончарів, І. Зарецький 1893 р. – 27, дані статистичного бюро за 1900 р. наводили цифру – 27 осіб, в той час, як самі майстри визначали її в 33 особи. З наведеного ми можемо зробити висновок, що значного розвитку гончарний промисел у цьому населеному пункті не отримав [3, 174].

Серед найпоширеніших промислів сільських кустарів Полтавської губ. відзначалися також ті, що були пов'язані з обробкою шкіри та виготовленням виробів з неї (кожум'ячний, чоботарний, чинбарний), що набули поширення в Опішному, Зінькові та Нових Сан-

жарах, які характеризувалися одним із найбільших центрів кустарного виробництва регіону [2, 284]. В. Катаей поділяв місцевих кожум'як на дві категорії, відповідно до обладки та заробітків, що їх мали кустарі. До першої категорії відносилися бідняки, які переробляли від 80 до 100 шкір на рік, але небагато з них мали спеціальне обладнання та приміщення для виробництва. Інша категорія представлена більш заможними кустарями, що могли переробляти до 500 та більше шкір на рік та володіли певним капіталом. Майстерні декотрих представників другої категорії навіть розвинулися у невеличкі підприємства, що скоріше було винятком, аніж правилом. До представників промислів, пов'язаних з обробкою шкіри слід віднести також кушнірів [2, 284].

Серед промислів Полтавської губ., на які звертали увагу дослідники, слід також виділити промисли, пов'язані з обробкою деревини, зокрема виробництво коліс, човнів, екіпажів. Враховуючи те, що сировиною для цих промислів слугувала деревина, яку потрібно було закуповувати, деревообробні промисли мали, здебільшого, замовний характер і були поширені у селах Зіньківського, Лубенського та Миргородського повітів [2, 288]. С. Лисенко відносить промисли з обробки дерева та виготовлення виробів з них до безперспективних, оскільки кількість лісів і джерела сировини стрімко зменшувалися [3, 116].

Ткацькі промисли, серед яких виділялося виробництво рушників, ряден та килимів, мали досить значне поширення, оскільки ці вироби були невід'ємною частиною побуту та предметами ритуальних обрядів сільського населення України. Інтенсивність розвитку промислу, як і заробіток кустарів, мав нестабільний характер. Так, заробіток виробників ряден підвищувався, причому помітно, під час жнив і мав мінімальні показники під зимового затишшя, на що звертали увагу дослідники [2, 294]. Килимарство як різновид ткацького промислу не мало масового характеру через незначну кількість майстрів, брак якісної сировини, застарілість моделей та невідповідність останніх попиту. Так, і сукновальний промисел, що потребував певного обладнання (спеціальних водяних млинів) та, відповідно, для успішного функціонування потребував річок з сильною течією, набув поширення берегами Дніпра та його притоками, але масового характеру також не мав.

Промисли з обробки рогу (виготовлення гребенів) набуло поширення у Зіньківському повіті (містечко Груні, біля 25 осіб) та Миргородському повіті (до 250 майстрів) [2, 297]. Так, зокрема у Хомуці Миргородського повіту майже 200 осіб займалися такою діяльністю [2, 414]. Цей промисел мав, як і решта, досить серйозний недолік. Через свою бідність, кустарі займалися обробкою рогу у власній хаті, наповнюючи її смородом від обпалювання матеріалу та порохом від обпилювання та стругання, роблячи побут своєї родини нестерпним.

Промисел з плетіння сіток та кошиків у Полтавській губ. набув значного розвитку у Лохвицькому повіті. Так, промисел з плетіння риболовецьких сіток існував там з давніх-давен, однак, за висновками тогочасних дослідників, мав періоди спадів та підйомів. Причиною цих явищ були політичні події (російсько-турецька війна 1878 р.), економічна ситуація – зміна форми власності (перехід с. Вороньки, що виділялося дослідниками як центр промислу, враховуючи чисельність кустарів останнього [2, 298; 3, 1], з власності

Милорадовичів «в казенное ведомство»), демографічні процеси, що відбувалися на селі (приріст населення і, відповідно, зниження рівня життя сільської родини) тощо. Так, у с. Мелехи плетінням сіток займалися біля 50 дворів (приблизно 150 осіб) [3, 1]. Зверталася також увага на той факт, що наприкінці XIX ст. цей промисел мав масовий характер у зазначеному регіоні, про що свідчать статистичні дані, однак, вони також не відрізняються однотайністю у цифрах. Так, С. Лисенко, розглядаючи кількісний склад кустарів, що плели сітки, наводить показники з декількох джерел. В. Василенко зазначав, що у 1884 р. у Вороньках промислом займалися 308 дворів з 817. Офіційні дані свідчили, що промислом займалися 550 дворів з 909 наявних 1898 р. і 574 двори (1365 осіб) 1900 р., відповідно, тобто, майже 60 % місцевого населення були задіяні у виробництві риболовецьких сіток. Самі ж майстри зазначали, що плетінням впродовж року займається біля 3000 осіб, із загальної кількості населення у 5034 особи [3, 2].

Плетіння кошиків з рогами мало доволі значний розвиток у селах Лохвицького повіту, оскільки сировина, що для цього застосовувалася, враховуючи характер місцевості, була у вільному доступі і не потребувала матеріальних витрат. Плетіння кошиків було заняттям насамперед жіночим та дитячим, чоловіки ж не розглядали його як прибуткове, але займалися ним через матеріальну скруту, з надією покращити матеріальний стан родини хоча б незначною мірою [3, 79]. Серед сільських кустарних промислів, що набули розвитку, але не мали значного впливу на економіку селян Полтавської губ., С. Лисенко виділяв плетіння волоських сит у с. Харсиках Чернухської волості, де цим займалися 12 господарств з наявних 300 [3, 168].

Окремо слід зазначити і звернути увагу на той факт, що у своїх звітах дослідники відзначали активну позицію Полтавського губернського земства та окремих поміщиків, які впроваджували заходи щодо розвитку та активізації промислів, з метою зменшення зубожіння місцевого сільського люду [4, 118]. Так, за сприянням земства, було відкрито показові пункти для обслуговування кустарів, де вони могли ознайомитися з новинками виробництва, зразками продукції, яку потребував ринок та отримати консультацію фахівців, що пройшли певну підготовку, як це робилося при школі у селищі Дігтярі. Зокрема, повітові земства Полтавської губ. відкрили 13 учбових майстерень для покращення ткацького промислу.

1. Василенко В.К. Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1902.
2. Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – Т. I. – СПб., 1892.
3. Лисенко С.И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии. – Вып. III: Промыслы Лохвицкого уезда. – Полтава, 1904.
4. Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – Т. IX. – СПб., 1911.

Kantemyrova R.M. Rural handicrafts of Poltava province in the end of the XIX – at the beginning of the XX c. in statistic reports and reviews. The article is devoted to the analyses of the rural handicrafts' state in the Poltava province in the end of the XIX at the beginning of the XX century on the basis of statistic reports and reviews which promoted to their flourishing and reasons of declining.

Key words: Rural handicrafts, Poltava province, statistic reports, statistic reviews

І. А. Фареній

ДОЛЯ ХЕРСОНСЬКИХ АРТІЛЕЙ МИКОЛИ ЛЕВИТСЬКОГО

У статті представлено нове бачення результатів діяльності у сфері організації селянських землеробських артілей у Херсонській губернії всесвітньовідомого кооперативного діяча М. Левитського.

Ключові слова: М. Левитський, артілі, кооперація, кооперативний рух

Діяльність всесвітньовідомого кооперативного діяча Миколи Васильовича Левитського, названого «артільним батьком», у науковій літературі передусім пов'язується з організацією селянських землеробських артілей у 1890-х рр. на Херсонщині. При цьому завжди констатується прикра поразка його починань, повний розклад і зникнення осередків колективного господарювання херсонських хліборобів [1–4]. Між тим, що собою являв процес занепаду творинь «артільного батька», у нашій літературі докладно не висвітлювалося. Представлена стаття має на меті показати останні кроки херсонських селян-артільників, що, як нам вдалося з'ясувати, були значно міцнішими і тривалішими, ніж гадали.

М. Левитський, очевидно, не мав особливих ілюзій відносно реальних перспектив, створених ним хліборобських товариств. У 1897 р., доповідаючи Херсонському губернському земству, він зазначав: «Я не питаю особливо радужних надежд относительно херсонских артелей», констатуючи, що артілі «существуют и действуют не на основаниях изложенных в артельном договоре, а в большинстве теперь, содержат лошадей отдельно каждый у себя, представляют собою союзы более простые по организации, имеющие целью сообща брать аренду, обрабатывать поля, работать при машине, помогать друг другу по хозяйству». Невиконання умов артільного договору про спільне господарювання об'єктивно стимулювала й «разбросанность надельной земли на огромные расстояния на 15–20 верст по десятине, пол и даже четверть десятины». Давалося взнаки також «отсутствие во многих местах выпасов и необходимость пасти лошадей отдельно по мемам и огородам», «бедность многих артельщиков, не имевших даже и сарая, где бы поставит... общих лошадей и потому вынужденных разобрать лошадей и держать у себя... то в хлевах, то в сенях, то в пустой половине хаты». Не другорядну роль відіграло також «отсутствие в сёлах, на месте артелей, сочувствующих людей» [Цит. за: 5, 20–22].

Поступово наступала агонія організаційної діяльності – Микола Васильович був не в змозі охопити інструкторсько-методичною роботою всі свої створіння і вони занепадали. У виданій 1899 р. праці відомого публіциста А. Фаресова, присвяченій М. Левитському, розпад артілей розглядався вже як очевидний факт. Там же зазначалося, що останній «не так теперь разбрасывается с своими разнообразными артелями, ограничиваясь более жизненными из них» – читай: почав спастися те, що ще можна було врятувати [5, 13–14, 22].

На початку 1900 р., зі слів М. Левитського, стало відомо, що колишні селяни-артільники, прогосподарювавши 2–3 роки в одноосібному порядку, «вновь соединяются и восстанавливают общее артельное хозяйство» [6, 1]. У 1901 р. на 3'їзді діячів агрономічної допомоги місцевому господарству в Москві А. Зінов'єв заявив, що в Херсонській губ. «артелей функционирующих, за исключением одной, может быть двух, не имеется. Но может быть и нарождаются новые, – этого